

Mart Benders

Leraar in oorlogstijd

Reconstructie van een vader

Karakter Uitgevers B.V.

Voorwoord

Naarmate de Tweede Wereldoorlog verder in het verleden verdwijnt, zie ik steeds duidelijker hoe uitzonderlijk wreed en grondig hierin de poging om de Joden uit te roeien is geweest. Ik ben in 1943 geboren en had, totdat ik een jaar of negen was, nog nooit van het verschijnsel 'Jood' gehoord, terwijl er toch veel Joden in onze kennissenkring waren.

Dat had, naast 'politieke correctheid' thuis, meer oorzaken. Er werd in mijn familie niet gepraat over de oorlog, over de (kleine) rol die mijn ouders daarin hebben gespeeld, of over de dood van mijn vader, die daar het gevolg van was. En als kind haalde je dat niet in je hoofd. Er lag een zwaar taboe op, waar iedereen zich vanzelfsprekend aan hield, en dat is te lang zo gebleven.

Behalve de intieme kring om mijn moeder heen wist niemand iets van die geschiedenis af. Mijn moeder zat niet op erkenning te wachten en wimpelde alles af wat daar bij in de buurt kwam. Ik

kan me niet herinneren dat wij, mijn twee zusjes en ik, het ooit over onze vader gehad hebben.

Ik ben na de dood van mijn vader geboren en kon misschien daardoor iets vrijer tegenover de geschiedenis staan, maar daarom geneer ik me wel nog steeds, uit onwennigheid, om het woord ‘pappa’ of ‘pappie’, zoals mijn zus Ellen wél zegt, uit te spreken.

Tamelijk laat in mijn leven bedacht ik dat ik toch datgene wat zich voor, in en na de oorlog in ons gezin heeft afgespeeld, zou moeten vastleggen. Het zou onrechtvaardig zijn als de geschiedenis van mijn ouders in het niets zou verdwijnen. Kleine oorlogsgeschiedenissen zijn ook belangrijk.

Tegen de tijd dat ik stukken van de geschiedenis bij elkaar ging sprokkelen was Anje, mijn oudste zus en de enige van de drie zusjes die echte herinneringen aan onze vader had, al overleden.

Zus Ellen, die zegt nog steeds onder het taboe gebukt te gaan, heeft mij desondanks toch geholpen met haar kennis en herinneringen, en daar ben ik haar dankbaar voor.

Ik begon mensen te interviewen die iets te maken hebben gehad met wat mijn ouders in de oorlog deden; dat heb ik lang laten liggen voordat ik er iets mee deed. Toen ik de juiste vragen had kunnen stellen, waren de meeste mensen die daarop hadden kunnen antwoorden al dood.

Ik heb nu geput uit brieven, archieven, boeken en gesprekken om het verhaal van mijn ouders samen met mijn eigen verhaal vorm te geven. Volledig is het zeker niet. Dit zijn maar kleine, persoonlijke geschiedenissen met hun eigen beperkingen. Maar het is een onderdeel van het grote mozaïek van alle verhalen die samen de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog vormen.

drs van schaffelaar

Hoewel de stenen marva van de generaal
over zijn schouder meelas, brak hij
de atjeh-oorlog af, stak hij het socialistisch
ochtendblad op, haast in tranen, daags na
het vervalste sprookje van andersen, genaamd
de kristalnacht

de dood was toen nog niet vertaald
de onsterfelijkheid nog gangbaar in deze taal
maar hij vervoegde het werkwoord doodmaken
enige malen, en dat zaaide ongemak, verbazing, zelfs
agitatie in de klas, hij was
een gewone leraar, oh, hij had
een uitgesproken naam, maar u lezer
kunt volstaan met van schaffelaar

lexicologisch bekeken zoals hij het zelf
gewoon was, was hij zonder meer laf, ja
zeker, maar pas dik 30
denkt men achteraf en van kostbaar vlees
de schaarste al meedragend, toen hier zelfs
de bloedworst nog niet op de bon was, men moest
tegen wil en dank lachen
om zijn bolle wangen als van een hamster, al lang voordat
er uit zijn mythen en sagen een echte
storm opstak

hij was laf, ondervond blijkbaar
van bepaalde trefwoorden bij voorbaat de haast
eetbare inhoud en omvang, hij sprong
drie jaar later nadat van dood
en doorslaan nu ook letterlijk sprake
in het huis van bewaring aan de havenstraat
van de 3de ring af

de gemengd gehuwde kalfaktor karl
millimeterend het ontijdig artistenhaar
van k, wees fluisterend met zijn schaar: dáár
kwam van schaffelaar neer, jongen, hij was
zo goed als plat, oh het spatte
tot hier, godzijdank
vandaag geen transport

– Gerrit Kouwenaar

I.

Oorlogskindjes

‘Oorlogskindjes,’ zei de leraar pianomethodiek van het Conservatorium van het Muzieklyceum op genoeglijke toon en hij keek de klas rond.

Het was september 1962. Wij oorlogskindjes? Kom nou, wij hadden wel iets anders aan ons hoofd. We zaten in de pianomethodiek-klas van de eerstejaarspianisten op het Conservatorium van het Muzieklyceum Amsterdam.

Het was heerlijk om je helemaal aan de muziek te kunnen wijden, en het Muzieklyceum was een verzameling van een veel diverser en origineler soort mensen dan waar ik op de middelbare school tussen had gezeten. Onbeperkt pianospelen! Ensembles, koor, voordrachtsoefeningen en feestjes. Niemand dacht meer na over de oorlog, en nu bestormden dus die oorlogskindjes het Conservatorium.

Het was er een inspirerende en gezellige boel; nooit kwam er iets

ter sprake van de oorlogsomstandigheden waarin de leraren hadden gezeten. We zaten als het ware nog in het oog van de naoorlogse orkaan, heel rustig en comfortabel.

Het Muzieklyceum was opgericht in 1921 en fuseerde in 1936 met de eerste particuliere muziekschool en Conservatorium Belinfante & Adelberg. Initiatiefnemer was Eugène Calkoen. Het was een combinatie van vak- en amateuropoleiding en er werden individuele lessen gegeven, wat in die tijd nog niet algemeen gebruikelijk was. Vanwege de moderne aanpak werd de naam 'Lyceum' gekozen.

Het was de beste plek voor je muziekstudie die je hebben kon. Heel goede leraren en een bont geheel van begaafde en wat minder begaafde leerlingen.

Het Muzieklyceum was gevestigd in het Minervapaviljoen, dat in 1927 door Dick Greiner in de zogenaamde Amsterdamse Schoolstijl was ontworpen en gebouwd. Het was het eerste speciaal voor muziekonderwijs ontworpen gebouw in Nederland, maar het mocht niet detoneren in de omgeving en moest een villa-achtig voorkomen hebben. Het gebouw bevatte een prachtige concertzaal met solistenkamers, foyer en garderobe, een kleiner zaaltje voor lezingen, voordrachten en kleine concerten en meer dan vijftien leskamers – nooit twee boven elkaar. De inrichting was ook groots opgezet, met glas-in-loodramen, meubilair (zoals een stoel met een verbrede rechterleuning, om aantekeningen op te maken), lampen, alles van de hand van Greiner.

We keken uit op schilderijen uit die vooruitstrevende tijd. Van de veelzijdige socialistische schilder Johan van Hell, zowel beeldend kunstenaar als klarinettist, hing er het schilderij *Kwartet*, waarop behalve hijzelf Willem Mengelberg als pianist, cellist Piet Lentz en

fluitist Johan Feltkamp afgebeeld waren, welke laatste net als Van Hell als leraar aan het Muzieklyceum verbonden was.

Dat de initiatiefnemers van het Muzieklyceum het Amsterdamsch Conservatorium op genoemde gebieden tekort vonden schieten, blijkt uit onderstaande:

‘Resultaten worden oneindig veel zichtbaarder wanneer de omgang onderling ongedwongen en geanimeerd is.’ De leiding van het Muzieklyceum heeft altijd de stemming weten te vermijden ‘waarin juist begaafde jongeren zo grif verzeilen: die van verkeerd gerichte eerzucht, van jaloezie en afgunst.’ (Rutger Schoute)

Dat kan ik van harte onderschrijven. Er heerste een ontspannen omgangsvorm tussen allerlei soorten leerlingen.

De docenten waren krachten met een hoogst vakkundige achtergrond. Docenten waren onder anderen: Oscar Back, Jaap Spaanderman, Aaltje Noordewier-Reddingius, Marie Egmond, Johan Feltkamp, Anton van der Horst, Herman Rutters (ook bekend muziekrecensent van het *Algemeen Handelsblad*), prof. dr. G. Révész en dr. C.P. Gunning (dezelfde Gunning die als rector verbonden was aan het Amsterdams Lyceum, zijn vak was pedagogie).

Bekende docerende musici uit later jaren waren onder meer: Kees van Baaren, Henk Badings, Herman Krebbers, Davina van Wely, Karel Hilsum, Jean Decroos, Tibor de Machula, Piet Kee, Rosa Spier, Haakon Stotijn, Hubert Bahrwahser, Bertus van Lier en Hans Henkemans.

Het lyceum bracht bekende musici voort. Zo behoren tot de

oud-leerlingen onder anderen Jo Juda, Theo Bruins, Stanley Hoogland, Hans Vonk, Gré Brouwenstijn, Herman Krebbers (later als leraar ook aan het lyceum verbonden), Willem Noske, Theo Olof, Vera Beths, Emmy Verhey, Edo de Waart, Cora Canne Meyer en Everard van Royen. Everard van Royen werd in 1953 zelf de vierde directeur van het Muzieklyceum, na de voorgangers Eugène Calkoen, Piet Ketting en Kees van Baaren.

Om de exploitatie van zo'n specifiek gebouw kostendekkend te maken werden er zalen verhuurd voor congressen, feesten en partijen. Leerlingen en congresgangers maakten gezamenlijk gebruik van de gang en het gaf ons als leerlingen de gelegenheid wel eens hapjes te snaaien van langskomende bladen met bitterballen.

De orkestklas repeteerde in een foyer van het Concertgebouw. De kleine zaal én een zaal in het Stedelijk Museum werden gebruikt voor voordrachtsoefeningen. Als leerlingen hadden wij vrije toegang tot die instellingen en dat voelde logisch, comfortabel en gezellig.

(Dat er veertig jaar later veel veranderd was, bleek toen dirigent Jean Fournet aanvankelijk de toegang tot de artiesteningang van het Concertgebouw geweigerd werd door de portier van het gebouw. Wij hadden helemaal geen last van portieren.)

In 1962 droegen veel van de leraren sporen van de oorlog mee, wat ons volledig ontging.

Een van de docenten, de hoofdvaklerares zang, was Paula Lindberg. Zij was een bekende zangeres die een liederencyclus van Stravinsky in première had gebracht. Hindemith droeg een

compositie aan haar op, en ze had concerten gegeven met Albert Schweitzer.

Ze was voor de oorlog getrouwd met Albert Salomon, die in de Kristallnacht in 1938 werd opgepakt en naar concentratiekamp Sachsenhausen werd gestuurd. Een paar maanden later werd hij daar op voorspraak van invloedrijke leerlingen van Paula vrijgelaten, volkomen verzwakt.

Zijn dochter Charlotte, uit een eerder huwelijk, werd naar haar grootouders in Zuid-Frankrijk gestuurd omdat ze nog *nét* 21 was, de leeftijd waarop je nog uit Duitsland weg kon komen.

Het echtpaar Salomon wist in 1939 te ontsnappen uit Duitsland, maar strandde in Nederland. Daar doken zij onder, werden opgepakt en op transport gesteld naar kamp Westerbork. Het echtpaar wist te ontsnappen en overleefde de oorlog.

Paula's stiefdochter Charlotte overleefde de oorlog niet. Zij liet een boek met tekeningen en teksten achter: *Charlotte – Leven of theater?* waarin ze haar leven beschrijft. Paula Lindberg komt daar uitgebreid in voor, soms onder de naam 'Paulinka Bimbam'. Charlottes tekeningen zijn later beroemd geworden en worden nu regelmatig tentoongesteld.

Toen ik er kwam studeren was Everard van Royen er directeur. Hij was een vriendelijke, vaderlijke man die geen gedachten aan de oorlog opriep. We wisten wel dat hij in het verleden een paar grappige, onklassieke dingen had gedaan onder de naam Leslie Cool, zoals saxofoon en accordeon spelen bij de Melody Makers, wij wisten dat hij met de Joodse Gusta Goldschmidt getrouwd was geweest, maar niet dat hij in de oorlog tijdelijk onderdak bood aan Joden die op weg waren naar een ander onderduikadres, dat hij in

1943 door de Gestapo opgepakt was, naar de gevangenis Weteringschans gebracht was, tankgrachten moest graven, naar Vught moest, daar een zware longontsteking kreeg, ternauwernood herstelde en badmeester en luizencontroleur werd, en dat hij als Arbeitskommando concerten in barakken gaf met Marius Flothuis aan de piano. Nee, dat wisten wij allemaal niet.

Op de administratie zat mevrouw Chevalier, met een vermakelijk Hongaars accent en vaak een stokoude moeder achter zich aan. Die zouden ook wel iets meegemaakt hebben, maar daar keken we niet naar om, iedereen had wel iets meegemaakt.

Om met Gerrit Achterberg te spreken: ‘Oorlog hing zwaar tegen de hanebalken’ en wij wisten van niets.

Mijn vader was al voor mijn geboorte gestorven, in het verzet, maar dat was nou eenmaal zo; in de klas ‘oorlogskindjes’ waren er wel meer die in gehavende gezinnen waren opgegroeid.

Heel langzaam, pas in de loop van vele jaren, kreeg ik een vaag idee van wat men had doorgemaakt, en werden me dingen uit mijn eigen familie duidelijk. Meestal hoorde ik dat via een omweg, niet van mijn moeder, want zij had na de dood van mijn vader haar gevoel zo veel mogelijk uitgeschakeld en geprobeerd om haar drie dochters zo schadevrij mogelijk groot te brengen. En wij vermeden gevoelige onderwerpen.

Omdat de oorlog nooit ter sprake kwam, had ik helemaal niet het idee speciaal een oorlogskindje te zijn.

Van wat er zich in de oorlog thuis had afgespeeld wist ik alleen het strikt noodzakelijke: mijn vader vervalste persoonsbewijzen en had een organisatie die Joden liet onderduiken. Hij werd gepakt en pleegde in de gevangenis zelfmoord om niet door te slaan.

Die kennis kwam in kleine porties, met lange tussenpozen, bij mij binnen. De eerste keer dat ik iets gedetailleerds hoorde, was toen ik op straat speelde. Ik moet een jaar of negen geweest zijn. Op school had de meester over Jan van Schaffelaar verteld.

De Hoeken en de Kabeljauwen hadden hun twisten en Jan van Schaffelaar, aanvoerder van de Kabeljauwen, was door de Hoeken ingesloten in de toren van Barneveld.

Van Schaffelaar had zich in 1400-zoveel met zijn legertje boven in een toren, omringd door vijanden, verschanst. Zijn mannen zouden vrije aftocht krijgen als zij Van Schaffelaar naar beneden zouden gooien.

Hij sprak: 'Lieve gesellen, ic moet ummer sterven, ic en wil u in geen last brenghen' en sprong naar beneden. Hij overleefde de val, maar werd alsnog door de Hoeken gedood.

Wij vonden dat erg heldhaftig.

'Nou, jouw vader heeft dat toch ook gedaan,' zei Hennie, die een paar jaar ouder was dan ik, tegen me.

Ik nam het gewoon voor kennisgeving aan. Hoe het precies gegaan was, zal Hennie ook wel niet hebben geweten, en ik kwam daar pas veel later achter.

Dát er met mijn vader iets was, wist ik wel; ik verbaasde me toen eigenlijk nergens over en kwam niet op het idee om verder te vragen.

En heel lang bleef dat zo. Er druppelden wel meer flarden van verhalen binnen, maar het duurde lang voordat ik er een samenhangend geheel van kon en wilde maken.